

Розділ VIII

НАРИСИ СТУДЕНТСЬКОГО ЖИТТЯ

1. Повсякденне життя студентів

У 1914/15 навчальному році у вузах на території України, що входили до складу Російської імперії налічувалося 26,7 тис. студентів¹. Головним чином вони були сконцентровані у великих університетських центрах — Києві, Харкові, Одесі. 60% з них походили з сімей "дворян-землевласників, капіталістів", чиновників і т.п. "Дрібна буржуазія" складала близько 20%. У 1921 р. у вузах навчалоя 6% робітників, 10,5% селян, 54,7% службовців, 28,9% інших².

На початку 1920-х років у системі вищої освіти УСРР відбулися докорінні зміни, які мали значний вплив на структуру студентства. Замість університетів були утворені інститути. Середні спеціальні навчальні заклади були реформовані у технікуми. З 1922 по 1930 рр. вони випускали спеціалістів вищої кваліфікації вузького профілю. "З метою підготування з робітників міста й села науково-освічених організаторів соціалістичного господарства, а також з метою дійсного оробітнення існуючих інститутів" РНК УСРР спеціальним декретом від 7 березня 1921 р. ухвалила відкрити не пізніше 1 травня того ж року дворічні робітничі факультети³.

З осені 1921 р. до вищої школи можна було вступити лише за рекомендаціями партійних, профспілкових, комсомольських, військових організацій та комітетів незаможників. Водночас, у 1921–1922 рр. з вузів було виключено 5,5 тис. "соціально-ворожих елементів", звільнено 70 осіб, які належали до так званої зміновіхівської професури⁴.

У 1924 р. в УСРР налічувалося 39 інститутів, 158 технікумів та 33 робітфаки, де навчалоя відповідно 35 485, 28 167 та 7 972 осіб. У 4 індустріально-технічних інститутах було 6 824 студенти, у 7 сільськогосподарських — 3 856, у 6 медичних — 11 567, у 14 педагогічних — 7 659, у 3 соціально-економічних — 3 789, у 5 художніх — 1 790⁵.

Мережа вищих навчальних закладів розподілялася по республіці досить нерівномірно. Головними студентськими центрами, як і до революції, залишалися Київ, Харків, Одеса та Катеринослав. Водночас, створювалися нові інститути, технікуми і робітфаки на периферії. У Київській губернії налічувалося 10 інститутів з 11 992 студентами, 36 технікумів з 7 085 та 6 робітфаків з 1 051 слухачами. У Харківській губернії — 8 інститутів (10 603 студенти), 15 технікумів (3 479 студенти), 7 робітфаків (2 255 студенти). В Одеській — 10 інститутів (7 255 осіб), 23 технікумів (4 471 осіб),

7 робітфаків (1 322 осіб). У Дніпропетровській — 3 інститути (3 787 особи), 26 технікумів (3 861 чол.), 5 робітфаків (1 009 чол.)⁶.

На 1 січня 1927 р. в УСРР налічувалося 37 інститути з 28 196 студентами та 147 технікумів з 26 463 та 31 робітфак з 6 634 учнями⁷. Значно збільшився у цих закладах відсоток робітників і селян. Перших в інститутах було вже 23,2%, других — 18,2%. Ще більшою була їх питома вага на робітничих факультетах. У 1926/27 навчальному році серед 5 343 учнів, що навчалися на 26 денних робітфаках УСРР, робітники складали 61%, селяни 31,6%⁸.

Протягом двадцятих років національний склад студентів УСРР змінювався в бік його українзації. У 1923/24 навчальному році серед слухачів інститутів українці складали 43,7%, росіяни — 20,1%, євреї — 30,8%; технікумів: 48,7% — українців, 19,4% — росіян, 23,5% — євреїв. Через три роки (в 1926/27 навчальному році) в інститутах вже 59,4% та технікумах 64,3% студентів були українцями. Відповідно 14,7% та 11,9% — росіянами, 21,9% та 18,1% — євреями⁹. У 1923/24 р. українці складали більшість у сільськогосподарських (53,1%), педагогічних (44,2%) та художніх інститутах (40,5%). Значно менше їх було серед студентів соціально-економічних (15,7%), інженерно-технічних (20,2%) та медичних (22,1%) вузів¹⁰. В 1928 р. серед слухачів інститутів 25,8% складали жінки, технікумів — 31,5%, робітфаків — 14,6%¹¹. Серед студенток до вступу до вузу у сільському господарстві та на виробництві працювало приблизно в 2,5 рази менше, ніж серед чоловіків. Приблизно таке ж співвідношення, але навпаки, було між жінками і чоловіками, що знаходилися на утриманні рідних.

Що до навчальної підготовки, то студентство складалося з трьох основних груп. Перша — ті, хто вступив до вузу після дореволюційної школи, до 1921 р. без розкладки і тих, хто продовжував вступати з підготовкою бувших середніх навчальних закладів. Друга — ті, хто вступив після прискореної підготовки з робітфаків. Третя — молодь, яка закінчила радянську профшколу.

Згідно "Положення про соціальне забезпечення учнів у навчальних закладах професійної освіти", затвердженого РНК УСРР 6 грудня 1921 р., загальну видачу грошового, продовольчого та майнового постачання в усіх навчальних закладах було скасовано. Замість того соціальне забезпечення надавалося лише окремим категоріям студентів, головним критерієм при цьому був класовий принцип. Більшість студентства соціальним забезпеченням не користувалася¹².

В особливому привілейованому становищі опинилися учні робітфаків. 1 лютого 1922 р. ВУЦВК ухвалив постанову "Про матеріальне становище робітфаків", яка передбачала: "Запропонувати НКПроду видачу продо-

вольчого постачання для робітфаків провадити у першу чергу нарівні з Червоною Армією... Відпустити з ресурсів Південбюро ВЦРПС УРПГ необхідні для робітфаків обмундирування, взуття, білизну і постільні речі за встановленою їй твердою розцінкою... Наркомосу відпускати у першу чергу робітфакам належне грошове утримання, підручники і прилади"¹³.
Всі робітфаківці забезпечувалися повною державною стипендією.

У 1922 р. кожна повна державна стипендія складалася з грошової, продовольчої, речової та житлово-навчальної частини. У листі до С. Косіора в червні 1922 р. нарком освіти УСРР Г.Гринько визнавав: "Формально ми маємо 7 тис. стипендій та 7 тис. напівстипендій. Стипендії нараховуються в 23 бюджетних рублів, з яких тільки 2 припадає на грошову частку. Так як наркомпрод натуральну частину не виконує, то до нового урожаю наші стипендії зведені до нуля"¹⁴. В першому кварталі 1923 р. грошова частина стипендії дорівнювала 72 млн. руб., у другому — 90 млн. руб., а напівстипендії, які отримували окремі категорії студентства — їх половину. Продовольча частина для робітфаківців складала 60 фунтів муки (1 ф. — 409,5 гр.), 7,5 фунтів крупи, 10 фунтів м'яса, 2,5 фунтів жирів і 30 фунтів картоплі на місяць. Студентський харчовий пайок був зменшеним. Речове постачання повинно було складатися з одного комплекту обмундирування та білизни на рік. Право на поселення в гуртожитку та отримання навчальних посібників надавалося тільки робітфаківцям. Інші студенти ним не користувалися¹⁵.

Постановою ВУЦВК від 5 грудня 1923 р. було встановлено стипендії для всіх без винятку студентів робітфаків і 8 тис. напівстипендій для студентів першого року навчання. Для робітфаківців стипендія дорівнювала 8 руб., для студентів інститутів — 4 руб.¹⁶

Але вже через декілька днів у постанові ВУЦВК від 17 грудня відзначалося, що вісім червоних рублів недостатньо навіть для сплати комунальних послуг, не враховуючи культурні, просвітницькі та інші потреби, наприклад: придбання необхідних книжок, посібників, зошитів, паперу, сплати різних членських внесків та інших необхідних витрат¹⁷.

РНК УСРР звернулася з пропозицією про збільшення грошової стипендії для робітфаківців до 22 черв. руб. на місяць і стипендіатів вузів до 12 черв. руб., виходячи з відповідних розрахунків. Для робітфаківців на одну особу на місяць припадало: на харчування — 3 руб. 72 коп.; на заготівлю і ремонт обмундирування — 5 руб.; на сплату комунальних послуг (помешкання, освітлення, вода, пальне і т.п.) — 4 руб. 40 коп.; на придбання навчальних посібників — 2 руб. 20 коп.; на культурні потреби (театр, газети, різного роду членські внески) — 3 руб. 20 коп.; на гігієнічні потреби (лазня, прання білизни, мило, стрижка, гоління) — 1 руб. 65 коп.; на дрібні витрати (проїзд, лагодження, ліки та ін.) — 1 руб. 83 коп. для

студентів-напівстипендіатів враховувалися такі ж витрати, але тільки на харчування, сплату комунальних послуг, придбання навчальних посібників та гігієнічні потреби. Всього передбачалося виділити 7 150 стипендій по 22 руб. для робітфаківців та 8 тис. напівстипендій по 12 руб.¹⁸ У лютому 1924 р. ВУЦВК збільшив повну стипендію до 25 руб. на місяць (для сімейних 37 руб. 50 коп.)¹⁹.

Хоча розміри стипендії постійно збільшувалися, вона не могла задовольнити потреб "щасливчиків", які її отримували. Зокрема, про це зазначалося у резолюції I Всесоюзної конференції пролетарського студентства у 1925 р.: "Розмір держстипендій, навіть підвищений порівняно з минулим роком, все ще відстає від загального прожиткового мінімуму і таким чином стипендія тільки частково вдовольняє потреби студента, не дає можливості йому цілком присвятити себе навчанню, а тому розмір стипендії повинен до наступного навчального року бути збільшений до 30 руб. у промислових центрах або до 25 руб. в інших"²⁰.

В УСРР кількість стипендій та їх розмір змінювалися таким чином: 1925/26 р. — 19 тис. державних, 1,3 тис. господарчих та 650 місцевих (окрвиконкому) стипендій з середнім місячним розміром 21 руб., 1927/28 — 24 тис. державних та 1 тис. місцевих стипендій середнім розміром у 24 руб. Хоча у середньому по республіці стипендіями забезпечувалося 39,2% студентства, реальна картина була зовсім іншою. Оскільки 12 044 студентів (учні денних робітфаків, студенти вузів "робітфаківці", слухачі факультетів політосвіти при ІНО) забезпечувалися повністю на 100%, то решта 12 936 стипендіатів отримувала в середньому 20,3% від того, що отримували "робітфаківці". За спеціальностями між окремими вузами вони розподілились за такими коефіцієнтами: інженерно-технічні — 1:3,4; педагогічні — 1:2,9; медичні — 1:5,7; художні — 1:10,2 тощо²¹. Розмір стипендії залежав також від поясу, в якому містився вуз. До першого поясу відносився Харків — розмір стипендії 25 руб., до другого — Київ, Дніпропетровськ, Сталіно, Луганськ, Артемівськ — 23 руб., до третього — Одеса — 22 руб., до четвертого — Вінниця та Миколаїв — 21 руб., до п'ятого — всі інші окружні міста — 20 руб., до шостого — більшість вузів поза окружними центрами — 18 руб.²² В невеликих містах за відсутністю необхідної кількості стипендій їх розділяли між студентами — у такому випадку стипендія становила не більше 7–8 руб.²³

Цілком зрозуміло, що студенти постійно скаржилися на недостатній розмір стипендії. Так, під час опитування один з одеських студентів у своїй анкеті писав: "Просимо вас порушити клопотання перед Наркомосом про підвищення стипендії для задоволення наших потреб духовних і фізичних"²⁴. У Миколаївському ІНО при проведенні опитування у 1924 р.

51,6% з тих, хто подали анкети, скаржилися на надзвичайно важке матеріальне становище²⁵.

На думку керівництва, форма використання стипендії повинна була мати по можливості колективний характер шляхом організації низки обслуговуючих студентських закладів (гуртожитків, їдалень, лікарень і т.д.). Така форма мала сприяти з одного боку розвитку колективного життя студентства, з іншого — гарантувати використання стипендій за їх прямим призначенням²⁶.

У вищих навчальних закладах обов'язково встановлювалися три категорії учнів: 1) ті, що платили за навчання повністю; 2) ті, що вносили пільгову плату; 3) ті, що навчалися безкоштовно. Звільнялися від плати за навчання: а) студенти, що отримували державну стипендію; б) студенти пролетарського походження та члени КНС, які не мали роботи або заробляли не більше 40 руб. на місяць; в) студенти, що до вступу до вузу вели педагогічну, науково-просвітницьку та наукову роботу у закладах НКО; г) інваліди війни та праці.

У 1925/1926 навчальному році Наркомос встановив плату за навчання в інститутах: індустріально-технічних — 100 руб. на рік, у сільськогосподарських — 80 руб., соціально-економічних — 120 руб., педагогічних, ветеринарних і землевпорядних — 60 руб., медичних, музичних і художніх — 120 руб. У технікумах: індустріально-технічних — 50 руб. на рік, сільськогосподарських, педагогічних та землевпорядних — 30 руб., соціально-економічних, медичних, художніх — 80 руб., музичних — 120 руб.

Плата за навчання стягалася за триместри рівними частинами 1–15 жовтня, 1–15 лютого та 1–15 травня. Студентів, які не внесли платні, звільняли з вузів²⁷.

Робітники та службовці, а також особи, що знаходилися на їх утриманні, які мали заробіток 40–50 руб. на місяць, сплачували 20% повної плати за навчання, 50–60 руб. — 25%, 60–70 руб. — 30%, 70–85 руб. — 40%, 85–100 руб. — 50%, 100–125 руб. — 60%, 125–150 руб. — 75%, більше 150 руб. — 100%. Особи вільних професій та ті, хто знаходився на їх утриманні, — 100–200% залежно від їх роботи. Ті, хто жив на нетрудові доходи, — 200–300%²⁸.

На початку 20-х рр. на становищі студентства, як й інших верств республіки, позначилися катастрофічні наслідки голоду.

Порівняно у кращих умовах перебували учні робітфаків. Згідно вже згадуваній постанові ВУЦВК від 1 лютого 1922 р., вони постачалися за нормами курсантів військово-навчальних закладів. Це складало на місяць: зерно-хліб 39 фунтів або 30 фунтів муки; 10 $\frac{1}{4}$ ф. зерно-круп, 1 $\frac{7}{8}$ ф. жирів, солі — 1 $\frac{1}{4}$ ф., що на день містило 1 808 калорій. Ця норма до загальнодержавного харчового прожиткового мінімуму в 2700 кал.

складала всього 67%. До того ж і цієї незначної норми досить часто не дотримувалися. Приміром, у січні-травні 1922 р. на кожного учня робітфаку Харківського технологічного інституту видавалося продовольства на 1382 кал. в день, сільськогосподарського — 1 703 кал.²⁹

В одному з документів у листопаді 1923 р. визнавалося: "Проведене дослідження життя студентства дало приголомшливі цифри. 12% студентів харчується один раз у день, що складається з тарілки супу, $\frac{3}{4}$ фунту чорного хлібу і чашки чаю, 32% їдять 2 рази в день і тільки решта харчується відносно стерпно"³⁰. Згідно анкетування, проведеного серед харківських студентів у тому ж році, 17,8% відповіли, що обідають коли-неколи, 22,7% — ніколи не мають м'яса, у 40% м'ясо буває на обід 1–2 рази на тиждень. Цікаво порівняти це анкетування з аналогічним опитуванням проведеним у 1909 р. Тоді харківські студенти у своїх зауваженнях про студентську їдальню писали: "М'ясо — підешва", "Борщ — якесь місиво", "Час від часу переходжу на ковбасу, щоб відпочити від обідів у студентській їдальні". Що ж повинен був казати радянський студент, який не міг навіть поскаржитися на якість м'яса, тому що бачив його в їдальні 2–3 рази на місяць, а про таку розкіш як ковбаса він і не мріяв?

На сторінках тогочасних видань можна знайти численні скарги на напівголодне існування студентства: "Прокинешся зранку і думаєш, а що його сьогодні їсти? І так день-удень. До біса навчання, коли його доводиться так здобувати"; "Гарячу їжу собі можу дозволити лише раз на тиждень. Про чай і думати не доводиться"³¹.

У середині 1920-х років харчування студентства дещо покращилося, але в цілому залишалося незадовільним. Про це, зокрема, свідчать результати опитування серед одеських студентів, опубліковані у 1928 р. 51,8% чоловіків відповіли, що харчуються недостатньо, 0,3% — зовсім не обідали і лише 5% харчувалися достатньо добре. Серед жінок недостатньо харчувалися 45,5%, достатньо добре — 11,5%³². У часописі Київського сільськогосподарського інституту в 1929 р. зауважувалося, що один, два дні не їсти вареної страви звичайне явище для студенту цього вузу. Увечері та ранком — окріп з хлібом і дуже велике обмеження жирів³³.

Отже, значна частина студентства була приречена на напівголодне існування. Рятувальницями від справжнього голодування стали студентські їдальні, в яких за даними на 1926 р. харчувалося 15 тис. вузівців (25% всього складу студентства республіки). До кожного обіду держава додавала 3–5 коп.³⁴ Як зазначав Я. Ряппо: "Їдальні при вузах, хоча й з усіма їхніми дефектами, все-таки досить допомагають у поліпшенні побуту пролетарського студентства... Вартість обіду — від 21 до 45 коп. Пересічно 30,5 коп."³⁵ Хоча студентські їдальні й допомагали учням вузів виживати у складних умовах, вони мали чимало вад. Приміром, у журналі

"Студент революції" так описувався стан їдальні БПС №1 у Харкові на початку 1929 р.: "За кожним столом крім сидячих по 4 чоловіки, стоять ще по 2 за кожним стільцем — це так звана перша черга. Хвилини за 15 подають обід, що завжди холодний. Борщ несмачний. Калорій там дуже мало, жирів не відчувається зовсім. Деякі хлопці для досвіду пробували обідати по двічі та все одно — ситі вони не були... друга страва не краща. М'ясо в котлеті скріплено якою хоче вогкістю, тільки не жиром. Підлива має смак дощової води з перегаром. Дається одна котлета."³⁶

За даними рейду "легкої кінноти" (січень 1929 р.) у їдальні Харківського ІНО утворювалися великі черги й штовханина. Якість їжі була не така, як слід. Особливо погане м'ясо в борщі. Хліба до обіду давалося мало³⁷. У тому ж році у черзі до їдальні Київського ІНО студентам доводилося витратити до двох годин³⁸.

При наявності відповідних умов студенти намагалися організувати харчування за місцем проживання. Приміром, у деяких гуртожитках Харкова їх мешканці купували колективно примуси, чайники і самі готували їжу. Обіди коштували набагато дешевше, ніж в їдальні, хоча меню було і не дуже різноманітним³⁹.

Газета Харківського технологічного інституту описувала приклад колективного харчування так: "По черзі страви готують акуратно та вчасно... ніколи не були голодними і завжди хватало грошей на їжу."⁴⁰

Одним з найболючіших у повсякденному житті студентства було житлове питання. 31 травня 1921 р. РНК УСРР прийняла постанову "Про забезпечення робітничих факультетів гуртожитками". Згідно неї помешкання для гуртожитків повинні були міститися поблизу робітфаків з розрахунку 1 кв. сажень (1 кв. сажень — 4,55224 м²) на кожного мешканця. Вони мали бути обладнані кип'ятильниками й забезпечені ліжками, столами та іншими необхідними меблями, відповідно до кількості мешканців⁴¹. Саме робітфаківці складали переважну більшість мешканців гуртожитків на початку 1920-х років. На практиці загальні вимоги до студентського житла не виконувалися. Згідно опитування 1923 р. тільки 18% харківських студентів жило у гуртожитках і було вдоволено ними. Приміром, гуртожиток Харківського ІНО не був відремонтований: дахи протікали, не було меблів, вікон, опалення⁴². Взагалі більшість студентських гуртожитків Харкова не опалювалися, в них не діяла каналізація, не було води. 30% харківського студентства жило у сирих помешканнях. 46,3% змушено було мешкати на околицях міста далеко від вузів. Були й взагалі безпритульні, що ночували де прийдеться: в якихось ящиках, на вокзалах, удаючи з себе подорожніх тощо⁴³.

Обстеження студентів ХТІ свідчило, що на 1 січня 1923 р. у гуртожитках мешкало 38,5% опитуваних, на приватних квартирах — 61,5%⁴⁴.

Хоча у подальшому ситуація дещо покращилась, (так по республіці житлоплощею було забезпечено — 26% вузівців, в 1925 р. — 30%, в 1926 р. — 33%)⁴⁵, — у цілому вона залишалась досить складною.

Існувало два типи студентських гуртожитків. У 1926 р. це було 165 інтернатів, де мешкало 9437 студентів, що знаходилися при 104 вузах і під їх безпосереднім керуванням і 38 гуртожитків з 10658 студентами, що містилися у великих студентських центрах і знаходилися у віданні і керувалися комітетами поліпшення побуту учнів (КПОПУЧ) (в інших джерелах КУБУЧі — від російського: комитеты улучшения быта учащихся). З поширенням у комсомолі української мови у більшості офіційних документів вживався перший варіант. У документах того часу відмічалось, що вузівські інтернати утримувалися навання: то подачками адміністрації вузів, то за рахунок крихітних коштів студентських економічних організацій. Більшість вузівських інтернатів (окрім інтернатів при робітфаках великих вузів) являли досить гнітючу картину, як щодо нормального обладнання, так і господарського обслуговування. Гуртожитки КПОПУЧу не мали під собою твердої матеріальної бази й існували з року в рік без всякого плану за рахунок субсидій, що завжди запізнювалися. "Не слід дивуватися тому, що гуртожитки помалу руйнуються, погано устатковані, а відсутність світла і води у гуртожитках КПОПУЧу явище звичайне... Умови життя в них, ще гірші, ніж у гуртожитках вузів, а це погано відбивається як на учбовому успіху, так і на стані здоров'я" — визнавалось в доповідній записці наркомату освіти до РНК УСРР в 1926 р.⁴⁶

Згідно інструкції НКО УСРР від 22 жовтня 1926 р. "Про порядок утримання студентських гуртожитків" всі студентські інтернати, що існували до того часу при вузах, а також кпопучівські будинки пролетарського студентства мали бути передані у безпосереднє відання адміністрації вузу, яка несла всю відповідальність за їх господарче обслуговування. При закріпленні інвентаря слід було користуватися "такими кондиціями: ліжка належить замовити переважно залізні, військового зразка; ... ковдри слід купувати шерстяні, військового зразка; ... щодо табуретів, столів і ліжкових тумбочок, то вони придбаються в залежності від кількості мешканців." Розмір платні за гуртожиток встановлювався: а) для робітфаківців і студентів стипендіатів, а також студентів, які не отримують стипендію, але звільнені від платні за навчання — 50 коп. на місяць; б) студентів, що платять за навчання 50 і менше відсотків — 1 руб.; в) для інших студентів-службовців, які заробляють більше 50 руб., а також з тих, які повністю платять за навчання, стягувалася платня за комунальні послуги і паливо за відповідними нормами по загальноміському тарифу⁴⁷.

Численні архівні документи та друковані видання свідчать про надзвичайно тяжкі побутові умови життя у студентських гуртожитках. У документі, що надійшов до ЦК КП(б)У в листопаді 1923 р., зазначалося: "Гуртожитки студентів знаходяться у непривабливому стані — тіснота, сирість, темрява, відсутність елементарної обстановки — ось звичайна картина студентського життя"⁴⁸. А ось як змальовувався студентський гуртожиток у Катеринославі у журналі "Студент революції" в 1924 р.: "Самих різноманітних розмірів, але однаково холодні і незатишні кімнати... Рідко-рідко можна побачити лампочку, що звішується зі стелі: у більшості випадків студентам доводилось займатися при "коптилках". Поганенькі залізні ліжка з порожніми матрацами з мішків, а то й взагалі без матраців. У більшості випадків на цих ліжках немає ковдр: казенні не видавалися, а власні мали лише відсотків 20 мешкавших тут студентів... Холод (парове отоплення діє лише 6 годин на добу) змушує студентів сидіти в шапках і шинелях. Столів занадто мало для всіх. Буває, що у великій кімнаті розміщується до 30 чоловік, і всі вони на різних курсах, у різних вузах... У гуртожитку знайшло притулок чоловік 560–570, але майже така ж кількість потребує помешкання. Улаштувати їх у гуртожитку неможливо: немає місця"⁴⁹.

Більшість одеських студентів (61,7%) відповіли в анкетах, що гуртожитки, в яких вони живуть, не мають найпримітивніших зручностей, майже не обладнані для життя. Це кімнати з недостатньою кубатурою, незадовільним освітленням, брудні, не відремонтовані і не обладнані печами. Іноді у кімнатах жили від 10 до 30 осіб (близько 10%). Майже кожен п'ятий з опитуваних не мав окремого ліжка — першої запоруки здорового відпочинку. Так, в Одеському ІНО 47,7% студентів жили в тісних помешканнях, лише 61,9% мали окреме ліжко, у медичному інституті відповідно 43,6%, і 77,9%, хіміко-фармацевтичному — 47,7%, і 81,1%⁵⁰.

Значна частина студентських гуртожитків містилася в будинках, непристосованих для цього та непридатних для житла взагалі. Приміром, у Києві це приміщення Лаврського музею та бараки, де раніше жили військовополонені; у Харкові — колишній барак будівельних робітників; в Одесі — нічліжний будинок, колишні пивні, трактири⁵¹.

В особливо несприятливих умовах опинялися студенти та робітфаківці новачки. Так, у грудні 1926 р. в Харкові у тимчасових приміщеннях мешкало 867 осіб нового прийому (в клубі ІНО — 158, спортзалі ХТІ — 57, читальному залі ЦБПС (Центрального будинку пролетарського студентства — Прим. автора) — 107, залі для глядачів — 81, залі БПСа № 4 — 24, вул. Чайковського №33 — 429 студентів)⁵². Взимку 1926/27 р. спеціальна комісія з обстеження побуту пролетарського студентства Харківської міськради надала таку інформацію: "Під час обслідування

комісія натрапила на жахливу картину щодо житлових умов студентства. Наприклад, на Чайковській студенти живуть у колишніх бараках побудованих для сезонних робітників. Бараки абсолютно не пристосовані до зимового житла. Стіни мокрі, холодно, мало повітря. У будинку пролетарського студентства № 1 у залі мешкає 90 студентів, ліжко стоїть до ліжка, столів і стільців нема, на всіх є одна лампа. Щоб готуватися до лекцій доводиться вистоювати спеціальні черги: частина студентів уночі спить, а частина працює. Так само і в другому помешканні. Тут мешкає 154 студентів — разом чоловіки і жінки. У той же час у будинку в першому поверсі міститься ресторан"⁵³.

У жовтні 1926 р. до Наркомосу УСРР надійшов лист від робітфаківців першого курсу і колишніх робітфаківців, які стали студентами Харківського технологічного інституту (ХТІ): "Живемо протягом трьох місяців в антигігієнічних умовах у кімнаті, яка зовсім не пристосована до житла — 67 чоловік, валяючись на загальних дерев'яних нарах без ліжок, маючи одну стіну зала зв'язану з типографією, відокремлену тонкою дерев'яною перегородкою з щілинами, вдихаючи свинцевий пил без достатнього повітря, завдяки чому були випадки захворювання і відправлення до лікарні"⁵⁴.

Акт обстеження 28 жовтня 1926 р. підтвердив скаргу мешканців гуртожитку ХТІ на жахливі умови проживання. У ньому повідомлялось, що в приміщенні, де можуть розміститися 20 осіб, проживають фактично 65. Суцільні, незйомні нари без підголовників. Матраци набиті соломкою. При найменшому дотику до них виділяється велика кількість порошу... Зала загороджена дерев'яною щільною перегородкою від літографії... У повітрі відчувається запах фарби... Зал перетворився на справжню конюшню. Зловісний сморід, бруд, пил, клопи та інші паразити"⁵⁵.

Водночас, мережа гуртожитків розширювалася, будувалися нові помешкання. Найбільш показовим прикладом було зведення 10 двоповерхових будинків (7 з них — з вересня по грудень 1927 р.) у Харкові, так звана "Толкачівка".

Тодішній студентський часопис писав, що переїзд студентів до цих будинків зі старих гуртожитків нагадував "перехід з халабуди самоїдів до паризького салону". Кімнати вміщували від 4 до 6 осіб. В усіх корпусах парове опалення. В одному з корпусів відведено великий зал спеціально для читальні. Тут у вільний час студенти могли почитати газети та журнали, пограти в шахи або шашки"⁵⁶. Такі новобудови у масштабах республіки були винятком. Але й вони мали суттєві технологічні недоліки. Як зазначалося у вересні 1929 р.: "Гуртожитки за стандартною формою, які існують у Харкові, Одесі та інших містах, а саме: дерев'яний будинок з глинобитними стінами з цегляною обкладинкою... сирі і взагалі непридатні для життя... через 2–3 роки починають гнити й будуть цілком непридатні"⁵⁷.

При загальному контингенті прийому 1926–27 рр. у 17 250 осіб забезпеченню гуртожитками у великих студентських осередках підлягало лише 5 630 студентів, тобто 33%, якщо вважати, що гуртожитками забезпечувався тільки пролетарський склад⁵⁸.

У 1927/28 р. гуртожитками було забезпечено 42% студентів, які мали на них право. Студентські гуртожитки залишалися неймовірно переповненими. При пересічній нормі у 2 кв. сажні, реально на мешканців гуртожитків припадало у Києві і Харкові — 0,8 кв. сажень, Одесі та Дніпропетровську — 1, інших містах від 1 до 1,2 кв. сажень⁵⁹.

Як зазначалося в акті комісії київської міськради від 12 березня 1928 р., у нездатних до житла умовах перебувало 260 студентів. Вони були позбавлені будь-якої можливості нормального навчання, через непридатність до життя цих приміщень, а також віддаленість деяких від вишів (Лавра та бараки 6 км.), при чому в останньому випадку студентам доводилося витрачати 3–4 години найкоротшого часу на ходіння. Окрім цього, всі приміщення не задовольняють мінімальним вимогам санітарії і гігієни⁶⁰.

Згідно обов'язкових правил розпорядку будинків пролетарського студентства КПОПУЧу кожен їх мешканець повинен був пам'ятати, що його сусіди — такі ж студенти, яким треба вчитися, а тому вести себе так, щоб не перешкоджати їх заняттям. У гуртожитках цілком заборонялися співи, галас, голосні стуки у кімнатах. Для студентів, яким це потрібно по роду занять, наприклад, вихованцям музичних навчальних закладів, таке дозволялося тільки до 22 години. Заборонялися також співи, крики, біганина тощо в коридорах. У кімнатах потрібно було підтримувати належний лад: підлогу мити не менше двох разів на тиждень; кожен день провітрювати помешкання; сміття, що виміталось з кімнати, не залишати в коридорі, а негайно виносити у двір. Вимагалось утримувати у повній чистоті буфетні й вбиральні кімнати, ні в якому разі не засмічувати раковини та умивальники, а також не виносити у ці кімнати сміття. Мешканці кожної кімнати виділяли старшого відповідального, який опікувався майном, що знаходилося у кімнаті, а також слідував за дотриманням обов'язкових правил поведінки⁶¹.

Але, як свідчать численні архівні та друковані джерела, для значної частини мешканців студентських гуртожитків ці правила існували лише на папері. Приміром, у розпорядженні по наркомату освіти УСРР від 16 вересня 1926 р. повідомлялося наступне: "Оглянувши 22 серпня всі студентські гуртожитки, що на той час перебували у віданні харківського КПОПУЧу, комісія виявила цілу низку ненормальних явищ у їх стані і умовах перебування в них". При цьому було зазначено, що ці негаразди пояснювалися не стільки обмеженістю матеріальної бази гуртожитків,

скільки недбайливим і некультурним ставленням їх мешканців. Так, у коридорах і кімнатах лунали співи, галас, стуки, що перешкоджали роботі і відпочинку самих студентів. У кімнатах панував бруд: по кутках сміття, на стінах написи, помешкання не провітрювалися, в них прали та сушили білизну. Помічалося недбайливе ставлення до державного майна, псування меблів й електромережі. Комісія зробила висновок, що в БПСх не відчувається жодної дисципліни. Для усунення виявлених негативних явищ наркомат освіти запропонував у правилах внутрішнього розпорядку обов'язково зазначити, що за порушення цих правил винних у цьому висилатимуть з гуртожитку в адміністративному порядку, а у випадках особливо важких порушень таких студентів звільняти з вузів⁶².

Аналогічну картину становища у студентських гуртожитках змальовують тогочасні видання: "Деякі гуртожитки для студентів набувають характер нічліжки. Свій гуртожиток для них остогидлий, у кімнатах не прибирають, раковини забруднюють, готують їжу на примусах у кімнатах, не беруть до уваги інших студентів, співають, коли вже треба спати. До цього треба відзначити лайки, розгардіяш, шовінізм, антисемітизм. Деякі не витримують і повертаються додому"⁶³.

Щоб скласти картину матеріально-побутового життя студентства треба розглянути, наскільки студенти були в змозі задовольнити свої матеріальні та культурні потреби. Згідно опитування, проведеного серед одеських студентів, з 2098 респондентів на питання чи мають вони можливість відповідним чином одягатися, позитивну відповідь дало лише 14,1%, купувати книги — 12,5%, відвідувати театри та кіно — 16,9%⁶⁴. Особливий інтерес викликає остання цифра, яка свідчить, що у студентському середовищі прагнення до задоволення духовних потреб брало гору над прагненням придбати новий одяг. Що стосується одягу, то у дещо кращому становищі знаходилися учні робітфаків. На рік їм виділялися: пара чобіт, шинель або пальто, теплий та ліній костюми, кашкет, 2 зміни білизни загальною вартістю 60 руб.⁶⁵ Оскільки на початку 1920-х років серед студентів було чимало демобілізованих військових, широкого поширення набули елементи військової уніформи — шинелі, гімнастерки, френчі, галіфе, будьонівки, що спричинило утворення своєрідного напіввійськового костюму.

Зустрічалися серед учнів вузів і представники так званої "золотої молоді": у модному вбранні, відмінно виголені та випечені студенти й тендітні, схожі на актрис, вдягнені за останньою модою, з гарними зачісками студентки. Вони рідко відвідували лекції. Заходили до вузу коли-не-коли, щоб зустріти потрібну людину, поговорити про ціни, коливання валюти тощо. Проте їх можна було зустріти у ресторані, партері театру.

Але переважна більшість вузівців виглядала зовсім по-іншому. Стипендія яку мала у повному обсязі лише незначна частина студентів, не могла задовольнити навіть їх елементарних потреб.

У 1925 р. бюджет студента на місяць мав приблизно такий вигляд: витрати на триразове харчування — 15 руб., чай та цукор — 95 коп., членські внески — 50 коп., газети — 90 коп., навчальне приладдя — 3 руб., платня за гуртожиток — 50 коп., культурні потреби, прання білизни та лазня — 55 коп. Всього 25 руб. 90 коп. при розмірі середньої стипендії 21 руб.⁶⁶ У 1927/28 р. стипендія підвищилася пересічно до 24 руб. Водночас, за найжорсткішим розрахунком життєвий мінімум студента на місяць складався: обід у студентській їдальні (35 коп. на день) — 10 руб. 50 коп.; сніданок та вечеря (35 коп. на день) — 10 руб. 50 коп.; амортизаційні витрати на одяг, взуття та ін. — 5 руб.; придбання підручників та навчального приладдя — 2 руб. 50 коп.; побутові потреби (прання, лазня тощо) — 2 руб.; Культпотреби (газети, театр, кіно) — 2 руб., платня за гуртожиток — 50 коп., членські внески — 50 коп. Тобто 35 руб. 50 коп., що на 8–9 руб. перевищувало розмір щомісячної стипендії⁶⁷.

Відповіді на анкети змальовують непривабливість й одноманітність студентського життя. "Незначна стипендія, — повідомляв студент II курсу Одеського політехнічного інституту, — не дає можливості ходити в кіно, відвідувати театр, придбати книги, вдягатися, і ми живемо вірніше не живемо, а животіємо, зростаючи егоїстами, скупими і песимістами". Його думку поділяли й інші одеські студенти: "Стипендія мізерна. У наші молоді роки ми не спроможні задовольнити свої потреби. Через відсутність коштів не відвідуємо театри, кіно, не купуємо книжок, не вдягаємося. Живемо у кімнаті, не виходячи нікуди. Таке життя з матеріальними нестатками виховує в нас заздрість, скупість, егоїзм. Характер стає песимістичним. Від нашого кута зору втікають всі принади життя, у нас немає майбутнього. Ми не живемо, а доживаємо ...

Наші матеріальні нестатки досить часто штовхають нас на карні вчинки ... Ми оточені, як частоколом, матеріальними незгодами. Все це робить із нас моральних калік непридатних для будівництва сучасного нам життя XX століття"⁶⁸.

Аналізуючи результати анонімного перепису харківського студентства в 1923 р. часопис "Студент революції" відмічав, що на час перепису відсоток студентів, яких матеріально підтримували рідні, зменшився до 7,5% у студентів і до 19,5% у студенток. Якщо в 1909 р. тільки на свій власний заробіток жило не більше 25% студентства, то в 1923 р. батьки забезпечували життя тільки 11,7% харківських студентів. Ще 17,4% жило за рахунок стипендії. Решта (70,9%) могла розраховувати лише на власні сили.

Більшість з них (42%) були службовцями. Частина жила за рахунок уроків, випадкових заробітків тощо. Отримуючи ззовні мізерну допомогу, багато студентів самі допомагали своїм сім'ям. Так, 31,2% студентів та 11,6% студенток були головними годувальниками сім'ї⁶⁹. За даними обстеження студентів ХТІ (членів каси взаємодопомоги) на 1 січня 1923 р. заробляли на життя: фізичною працею — 8,4%, розумовою — 31,9%. За рахунок рідних жило — 2,5%. 46,3% — були стипендіатами, 10,9% — безробітними. По відношенню до середнього заробітку робітника та службовця заріток студента складав — 42,5%⁷⁰. Ось як характеризувався повсякденне життя більшої частини студентів на шпальтах тогочасного видання: "Нам здається, що ми не помилимося, якщо скажемо, що така частка складає 75% всього студентства. У них робочий день починається з 8 годин ранку і закінчується часто в 1–2 годину ночі"⁷¹. "Більшість пролетарів-студентів, знаходячись у страхітливих умовах існування, вимушені заради шматка хлібу йти на 6–8 годинні служби, отже, втрачають фактичний зв'язок з вузом і всім академічним життям"⁷². У Полтавському ІНО лекції відбувалися з 17 до 22 години. Це хоч було і незручно, але давало більшості студентів можливість продовжувати навчання. Вдень вони працювали в установах, більшість на двох роботах⁷³.

Студенти були згодні виконувати будь-яку роботу. Так, серед одеських вузівців навіть склали жартівливі куплети: "Студент де-юре завершаєт свой учебный год, а де-факто разгружает иностранный пароход"⁷⁴. У Києві влітку також чимало студентів годувалося за рахунок роботи у порту. Студентські артілі не без успіху конкурували з артілями професійних вантажників. Взимку становище погіршувалося. Краще складалися справи з роботами по місту. Громадські роботи (очищення міста від снігу і т.п.) значною мірою виконували студенти⁷⁵. У Полтаві багато студентів теж займалося фізичною працею: брукували тротуари, рубали дрова тощо⁷⁶.

Важливим фактором, що впливає на повсякденне життя будь-якої людини, є стан її здоров'я. Значна частина радянського студентства у двадцяті роки мала досить слабе здоров'я. З одного боку, це можна пояснити тяжкими матеріальними та побутовими умовами, з іншого — тією обставиною, що майже все воно постраждало від найтяжчих епідемій під час світової та громадянської воєн. Так, серед обстежених одеських студентів не було жодного, який би не переніс хоча б одну з різновидностей тифу (висипний — 43,3%, повторний — 26,8%, черевний — 29,9%). Лише 11% вважали свій стан здоров'я за відмінний, 66,9% — за задовільний, а 22,1% (тобто майже чверть) — за слабкий. 6,8% були хворі на туберкульоз⁷⁷. Подібний стан речей спостерігався й у Харкові. Серед обстежених студентів лише 8,3% були цілком здорові. Водночас, 43,6% хворіли на некроїт, 15,5% — на неврастенію, 7,5% — на катар шлунку. Активну

форму туберкульозу мали 6% студентів та 7,1% студенток⁷⁸. У 1925 р. 65% пацієнтів київської студентської поліклініки, що звернулися до терапевта хворіли на туберкульоз⁷⁹ Харківська студентська лікарня за рік (з квітня 1925 по квітень 1926 р.) зареєструвала 1132 випадки захворювання функціональними нервовими хворобами. Надзвичайно висока цифра, якщо взяти 12 тис. студентів. З 378 хворих 214 (56,6%) працювали пересічно 10–13 годин на добу, 164 (43,3%) — 13–16 і більше⁸⁰.

У республіці досить активно діяли самодіяльні студентські органи, що піклувалися про матеріально-побутові умови їх життя, насамперед, комітети поліпшення побуту учнів вищих шкіл (КПОПУЧі). Відповідно до постанови РНК УСРР від 10 жовтня 1922 р. утворилися республіканський та місцеві (у Харкові, Києві, Одесі та Катеринославі) комітети. Вони являли собою виборні студентські органи, що мали за мету покращення побуту учнів інститутів, технікумів і робітфаків. Для цього комітети організовували та сприяли роботі гуртожитків, лікувальних закладів, будинків відпочинку, а також їдалень, пралень, перукарень, майстерень, виробничих колективів та інших установ і підприємств, що полегшували матеріальний стан студентства⁸¹.

Наведемо деякі приклади багатогранної діяльності КПОПУЧів.

Після утворення комітету у Харкові у його розпорядження перейшли існуючі на той час амбулаторія, лікарня й аптека. Вже у 1923 р. студентська лікарня ім. проф. П. Шатілова за своїм благоустроєм та організацією справи була однією з кращих не тільки в Україні, а й у Радянському Союзі. Влітку 1923 р. у 50 верстах від Харкова у сосновому борі на березі р. Донець було відкрито будинок відпочинку, що міг обслуговувати щомісяця близько 100 студентів. За власною ініціативою комітет встановив зв'язок з Європейською організацією допомоги студентству за домовленістю з якою безкоштовне харчування надавалося близько 2 тисячам студентів. Всього з липня 1922 по липень 1923 р. через студентські їдальні було видано 68 718 обідів. Для задоволення потреб учнів харківських вузів КПОПУЧ організував виробничі майстерні: кравецьку, шевську, годинникову, шапкову, палітурну; перукарню, фотографію. У них працювали майже виключно студенти. Ціни на послуги були значно нижчі від ринкових⁸².

У розпорядженні Одеського КПОПУЧу в 1924 р. було шість гуртожитків. З квітня 1923 по квітень 1924 р. через дві їдальні Американська секція Європейської організації допомоги студентству у середньому щомісяця передавала продовольства на 1 625 студентів по 1,3 долара на кожного. За цей період через студентську поліклініку пройшло близько 30 тис. хворих. За рік її аптекою безкоштовно або з значною знижкою було відпущено 15 тис. рецептів⁸³.

Київський КПОПУЧ у 1924 р. опікувався амбулаторією, яка приймала за рік близько 42 тис. студентів; їдальнями, що обслуговували 3 340 осіб; будинком відпочинку на 200 осіб⁸⁴.

У підсумках обстеження цього комітету у вересні 1927 р. констатувалося: "Вражає книжкова крамниця. По-перше: службовці-студенти. По-друге: її крам має безпосереднє сполучення з навчальною справою. Й по-третє: є намір кредитувати студентство підручниками та навчальним приладдям...

Пуше-Водицький будинок відпочинку працює з початку оздоровчої кампанії. Перебувають місяць і виключно одні студенти. Кожен студент платить 12 руб., решта за рахунок КПОПУЧу. Меню нічим не відрізняється від Святошинського санаторія."⁸⁵

У Луганську КПОПУЧем також був організований власний будинок відпочинку. Як писав студентський часопис у жовтні 1925 р.: "Добра їжа, прогулянки, купання та рибна ловля на Донці, ввечері веселі товариські розмови, пісні, музика — так проходив непомітно 21 день — термін перебування кожної групи студентів у будинку."⁸⁶

Своєрідними філіями КПОПУЧу на місцях були студентські каси взаємодопомоги, що діяли у великих вузах. Вони мали за мету матеріальну та трудову (підшукування підробітків) допомогу своїм членам. Для цього каси видавали позики найбільшій студентам, окремим колективам та трудовим артілям; організовували різні установи, які підшукували роботу учням вузів тощо⁸⁷.

Першою у Києві виникла каса взаємодопомоги у 1922 р. у медичному інституті. Вже через десять місяців вона нараховувала до 1 200 членів. Каса значно полегшувала матеріальне становище студентів, особливо у випадках хвороби, поїздок та непередбачених витрат. Її лікарняна секція надала за цей час допомогу близько 800 хворим вузівцям. Бюро праці при касі організувало артілі: фельдшерські та по охороні магазинів⁸⁸.

Каса взаємодопомоги харківського технологічного інституту взяла в оренду кінотеатр та перукарню. Нею були організовані майстерні по лагодженню взуття та шевська, де члени каси мали знижку 50%⁸⁹.

Проте, у цілому по республіці каси взаємодопомоги охоплювали незначний відсоток студентів: у Києві — 9%, Харкові — 13,6%, Одесі — 19,8%⁹⁰.

Більшість студентів мали деякий заробіток від постійної або тимчасової роботи, що давало можливість створювати хоч трохи стерпні умови існування. Вони повинні були більшу частину свого часу витрачати на навчання, тому намагалися знайти випадкову, тимчасову роботу. Кількість студентів, що шукали можливість давати уроки, займатися переписуванням тощо значно збільшувалась, пропозиція все більше перевищувала попит. Це породжувало конкуренцію і, як наслідок, надмірну експлуатацію студентської праці. Вона винагороджувалася мізерною платнею.

Таке ненормальне становище потребувало свого вирішення у формі створення органу, що був тісно пов'язаний зі студентською масою і спроможною нормувати й захищати випадкову працю студентів від експлуатації. Такими органами стали бюро випадкової праці, що створювалися при біржі праці з 1923 р.

Згідно положення про бюро випадкової праці його завданням було: організація репетиторських занять; розсилка лекторів на випадкові роботи; виконання різних робіт від відповідних організацій; посилка кореспонденції для газет і журналів; направлення студентів: для організацій різного роду кампаній; на чергування до хворих; на виконання робіт креслярсько-технічного характеру; для проведення різного роду листування⁹¹.

Студентський часопис писав у 1929 р., що у Київському інституті народного господарства мали місце національна ворожнеча та інші негативні явища: "Нещодавно один комсомолец на прилюдних зборах виступив з вимогою встановити відсоткову норму для євреїв при вступі до вишів. Серед студентів можна почути шовіністичні гасла, на зразок "Україна для українців", "геть росіян", "бий жидів"... Був випадок, коли комсомолка єврейка на зборах закликала євреїв до єдності для спільної боротьби"⁹².

Більшовицьке керівництво кваліфікувало як негативне явище і релігійні переконання. Опитування проведене серед харківських студентів у 1923 р. засвідчило, що 6% з них мали релігійні переконання, 80% — не мало, 14% — не відповіли. Серед жіночої частини відсоток віруючих був вищим. Так, серед студентів медінституту релігійні переконання мали 3%, серед студенток — 13%. В ІНО — 4% студентів, 9% — студенток⁹³. Найбільша питома вага віруючих була серед студенток невеликих периферійних інститутів та технікумів.

Значну роль у повсякденному житті студентства відігравали статеві стосунки. Вони здійснювалися як випадковими зв'язками з різними партнерами, так і постійним довготривалим зв'язком з однією людиною. Результати анонімного анкетування учнів харківських робітфаків у 1926 р. засвідчили наступні факти: 75,3% вступали у статеві стосунки після недовгого знайомства і у 73,1% вони мали недовготривалий характер. 45% жонатих, або тих, хто був жонатий, мали позашлюбні зв'язки, які у більшості (63,4%) носили довготривалий характер. У більшості жінок (71,9%) статеві стосунки наступали після тривалого знайомства і у 54,9% незаможних студенток мали тривалий характер. Лише 18% жінок вступали у позашлюбний зв'язок⁹⁴. Певна частина опитуваних не мала статевого стосунку. Серед жінок головними причинами цього були відсутність кохання, страх перед вагітністю, моральні погляди і відсутність потреби. У чоловіків головними мотивами були страх перед венеричними хворобами, соромливість, відсутність випадку, моральні погляди.

За даними опитування одеського студентства 76,9% чоловіків та 90% жінок вважали найбільш бажаним моногамний зв'язок. Якщо статеві стосунки з декількома партнерами і знаходили своїх adeptів серед чоловіків (15,9%), то серед жінок вони приваблювали тільки 3,7% опитуваних. Досить значний відсоток студентів взагалі відкидали статевий зв'язок (7,2% — чоловіків та 6,3% жінок)⁹⁵.

У студентському середовищі поширювалася тенденція якомога скоріше розпочати сімейне життя. Досить широкого розповсюдження набули приклади вільного нелегалізованого шлюбу. У цьому відношенні жінки значно випередили чоловіків (31,7% одеських студенток жили у цивільному шлюбі, а чоловіків усього 16,5%). Незважаючи на те, що вільні форми шлюбу знайшли швидке розповсюдження, якість сімейного життя від цього ніскільки не постраждала. На 790 шлюбів серед одеських студентів припадало лише 95 розлучень, тобто 12%⁹⁶.

Але значна частина студентства не мала можливості розпочати сімейне життя. Серед основних мотивів безшлюб'я перше місце у чоловіків займало матеріальне незабезпечення, а друге — небажання зв'язувати свою волю. Невелика стипендія, або взагалі її відсутність; житлові умови; страх перед тим, що сім'я не дасть змоги закінчити освіту — все це головні перешкоди, що стоять перед чоловіками на шляху до шлюбу. У жінок перше місце займало небажання зв'язувати свою волю, а друге — відсутність кохання.

Згідно опитування серед учнів харківських робітфаків із загальної кількості тих, хто перебував у шлюбі або були одружені раніше 16,3% чоловіків і 39,9% жінок перебували у шлюбі більше ніж один раз. Більшість розлучень відбулася не пізніше ніж через два роки шлюбного життя. 22,6% чоловіків назвали головною причиною розлучення ідейні розходження, різницю у культурному розвитку. Одне з типових пояснень: "Відірваний від жінки, вона культурно — відстала. Немає можливості її вчити, а тому виробляються різні погляди ..." Другою причиною була звичайна розлука (14,8% у чоловіків і 9,2% у жінок). Найчастіше вона була пов'язана з роками війни: "Фронт, громадянська війна, довга відсутність від дому"; "перша жінка одружилась з іншим під час громадянської війни". Нарешті 7% чоловіків і 14,9% жінок мотивували розірвання шлюбу несхожістю характерів⁹⁷.

21,8% з опитуваних студентів жили самотньо полишені на самих себе, 45% — жили з товаришами, 3,6% — з дружиною або сожителькою і тільки 28,7%, тобто трохи більше чверті, жили у власній родині, де могли отримати якщо не матеріальну, то хоча б моральну підтримку.

Відірвані від рідних місць, живучи серед малознайомих людей, студенти шукали уваги та підтримки не тільки з боку власної родини, але й

від тих, з ким доводилося жити. Це прагнення до зближення з оточуючими було особливо характерне для студента, людини часто позбавленої елементарних умов для існування, життя якої зводилося до постійної і впертої праці. Саме цим можна пояснити той факт, що переважна більшість студентів (92,8%) та студенток (86,3%) любила людей та суспільство та шукали зв'язки з ним⁹⁸.

Соціальне середовище, в якому студенти знаходилися до вступу до вузу, відбивалося у певній мірі на формування його характеру. Найбільше впливали на становлення характеру книги (у чоловіків 27,7%, у жінок — 30,3%), потім товариші (22,9% у чоловіків і 20,6% у жінок) і сім'я (відповідно 21,4% та 25,8%). Вплив школи був порівняно незначним.

Серед опитаного одеського студентства за своєю психічною конституцією у середньому виявилось, що 34,5% — холерики, 28,9% — флегматики, 21,3 — меланхоліки і 15,3% — сангвініки. Більш всього сангвініків було серед студентів музично-драматичного інституту (37,1%), меланхоліків — серед медиків (31,9%), холериків — серед студентів інституту народного господарства (42%), флегматиків — серед слухачів рабпартшколи (48,1%)⁹⁹.

Невід'ємною частиною повсякденного життя радянського студентства була його участь у суспільно-політичному житті. У 1920–1922 рр. вузи УСРР стали ареною гарячого політичного протистояння. Головним чином це відбувалося на загальностудентських сходках. У 1920 р. почали створюватися ради студентських представників (РСП), що охоплювали всю масу студентства того чи іншого вузу. Більшовицький вплив у цей період був ще досить незначним. Приміром, у Харківському технологічному інституті (ХТІ) у 1921 р. на близько 2 тис. студентів припадало 20 членів та кандидатів у члени КП(б)У і 9 комсомольців¹⁰⁰. Переважна більшість студентів та викладачів була опозиційно налаштована до правлячого режиму. Водночас у РСП досить впливовими були меншовицькі та есерівські фракції. Неодноразово мали місце спроби зриву загальностудентських сходок, якими офіційно керувала більшовицька фракція.

У ХТІ осередок КП(б)У в лютому 1921 р. ухвалив рішення про пролетаризацію вузу і створення робітфаку. Була організована комісія, яка з березня за допомогою народного комісаріату освіти (НКО) проводила цю роботу. В жовтні цього ж року на загальностудентських зборах за звіт РСП було запропоновано дві резолюції: більшовицьку та меншовицьку. Після довгих суперечок затвердили першу. Залишившись у меншості, студенти-меншовики залишили зал під свист. РСП було ліквідовано і замість неї створено студком¹⁰¹.

У Катеринославському медичному інституті при виборах нового студкому в 1922 р. відбулася палка сутичка пролетарського студентства з "дрібнобуржуазним". Сходка ухвалила резолюцію, що визнала роботу

студкому незадовільною через відсутність "класової лінії"¹⁰². Отже, головним органом студентського самоврядування став студком. Він обирався на півроку на загальних зборах усіх студентів вузу, що мали виборче право. До обов'язків студкому входили: виявлення перед правлінням інституту потреб своїх товаришів; організація заходів, що були спрямовані на надання матеріального та іншого роду сприяння студентам вузу; всіляка допомога органам управління в адміністративному, господарському, навчально-науковому відношенні; керівництво діяльністю факультетськими (курсowymi) комітетами¹⁰³.

З 1923 р. поруч з студкомачами почали виникати організації студентів з робітників і селян у профсекціях та в секціях незаможників, що об'єднувались спільним бюро. Студкоми замирали, поступово їх заступали профорганізації і організації КНС, об'єднані у виконкомбюро, причому частина студентства залишалася поза цими організаціями. 1924/25 навчальний рік позначився значним збільшенням числа профсекцій, а це утворювало зайвий паралелізм у їх діяльності. Було вирішено злити секції, і на початку 1925/26 навчального року це завдання скрізь було виконано.

Згідно "Положення про організації пролетарського студентства у вищій школі (профсекцій)" (1924 р.) вони мали за мету: об'єднання у стінах вузу пролетарського студентства; активне сприяння проведенню у вузі нового статуту вищої школи та всіх заходів Головлпрофосу по її пролетаризації та реформуванню; здійснення організаційного зв'язку своїх членів з профспілками та виробництвом; наукову та культурно-просвітню роботу серед членів організації; охорону наукових та матеріальних інтересів членів організації¹⁰⁴. До 1928 р. 70% студентства вже були членами профспілок¹⁰⁵.

У 1920–1922 рр. більшовицький вплив у вузах був порівняно незначним. Партійні організації нараховували 5–10 чоловік в осередку. Їх робота мала головним чином адміністративно-господарчий характер. Партійці брали на себе функції політкомісарів, ректорів, голів різних комісій. За їх безпосередньою участю проводилися всі кампанії, прийом до вузів, перереєстрація студентів, вибори до студентських організацій. Як писав заступник НКО УСРР Я. Ряппо: "За цей період було чимало помилок, доводилося не тільки керувати, не тільки втручатися у справи управління, а й командувати, особливо в перший час, коли професура й міщанські студентські маси одверто перебували в опозиції до радянської влади"¹⁰⁶.

XIII з'їзд ВКП(б) у резолюції "Про роботу серед молоді" окремий розділ присвятив роботі серед студентства. У ньому, зокрема, говорилося: "Партія повинна поставити перед собою першочергове завдання організації раціонального комуністичного виховання молоді у вузах... Партійні і комсомольські осередки вузів повинні поміняти зміст і методи своєї

роботи... необхідно якнайретельніше раціоналізувати роботу комуністів і комсомольців, так, щоб громадська робота не перечила академічній, і навпаки"¹⁰⁷.

Враховуючи важливість роботи у вузах, ЦК КП(б)У в серпні 1922 р. створив Центральне бюро комуністичного студентства, а наприкінці того ж року при Київському, Катеринославському та Одеському губкомах — губернські бюро¹⁰⁸. Після виникнення робітфаків та прийому у вузи робітників і селян кількість комуністів і комсомольців постійно зростала. Якщо в 1923/24 навчальному році кількість членів та кандидатів у члени КП(б)У складала 9,1% студентів інститутів, 3,1% — технікумів, то відповідно у 1926/27 н.р. — 15% та 5,9%. Водночас, за той же період комсомольці, що навчалися в інститутах — 6,1% та 22,2%, технікумах — 7% та 33,4%. Ще більше їх було на робітфактах¹⁰⁹.

Більшість членів КП(б)У та комсомолу навчалися на перших курсах та робітфактах. В усіх вузах, де було не менше ніж три члени партії, створювалися осередки КП(б)У. Згідно "Інструкції про роботу комосередків вузу" найбільш важливими напрямками їх діяльності були: внутрішньопартійна робота з виховання та підняття політичного рівня членів осередку; робота у напрямку пролетаризації вищої школи; робота серед безпартійних учнів і службовців, проведення серед них комуністичного впливу; боротьба з буржуазною ідеологією у вищій школі; участь власним прикладом у виконанні учбових завдань; сприяння усіма засобами покращенню роботи вузу". По всіх галузях партійні осередки повинні були вступати у самий тісний зв'язок з осередками КСМУ. У випадку відсутності комсомольського осередку у вузі на партосередок покладался обов'язок його організувати. В основу його роботи серед позапартійного студентства мало ставитися завдання розшарувати студентів та організувати навколо себе пролетарську та напівпролетарську частини учнів; завоювати керівництво усіма організаціями учнів. Осередки повинні були стати ініціаторами і брати активну участь у створенні клубів, наукових гуртків і секцій, семінарів тощо¹¹⁰.

Згідно циркуляру "Про боротьбу з буржуазною ідеологією" партія поставила собі за мету оволодіти студентством не лише іззовні, але й внутрішньо. Пропонувалося: періодично обговорювати питання про боротьбу з буржуазною ідеологією на загальних зборах осередків; добитися через відповідні парторгани фактичного читання соціально-економічних наук лекторами-марксистами; організовувати марксистські гуртки; посилювати політико-просвітницьку роботу серед студентства; вести постійну роботу серед по підриву авторитету немарксистських професорів у їх трактовці суспільних наук. Протиставляти на кожній лекції буржуазним теоріям свою теорію революційного марксизму, не соромитись тим, що не завжди вдається глибоко обґрунтувати зауваження¹¹¹.

У вузах УСРР діяла широка мережа добровільних громадських організацій, приміром, місцевих осередків Міжнародної робітничої допомоги. (МОДР). Її робота зводилася головним чином до збирання коштів на допомогу трудящим, що переслідувалися за кордоном. Разом з тим ці організації брали участь у політичних кампаніях за визволення політичних в'язнів, проти репресій тощо. Так, в ХТІ, — одному з найбільших закладів республіки, — осередок МОДРу виник у 1923 р. На початку 1928 р. у ньому налічувалося 1200 осіб. В 1927/28 було проведено збір коштів на користь політв'язнів у Польщі та продаж театральних квитків на допомогу китайській революції¹¹².

У харківському інституті народного господарства осередок МОДРу також почав свою діяльність у 1923 р. 1926–1927 рр. стали періодом кількісного та якісного росту. На початку 1928 р. він нараховував до 600 членів. Осередок організовував вечірки, на яких збиралися кошти, провадив агітаційну роботу.

У Київському сільськогосподарському інституті осередок МОДРу об'єднував до 700 осіб. Він налагодив зв'язки з частинами Червоної армії та клубом політкаторжан, виявив в інституті політичних емігрантів та утворив актив, випустив інститутську лотерею на користь підшефної в'язниці у Франції. По факультетських філіях було організовано куточки МОДРу, де висвітлювалися поточні політичні події за кордоном, поширювалася відповідна література. Осередок провів вечори на честь роковин МОДРу, Паризької комуни, десятиріччя Комінтерну¹¹³. Всього по вузах республіки осередки МОДРу охоплювали у 1928 р. до 13 тис. студентів.

До 7 тис. членів налічували вузівські організації військово-патріотичного товариства "Тсоавіахім"¹¹⁴. Так, у 1927 р. осередок цього товариства ХТІ об'єднував 1027 студентів. Найбільш успішно діяли стрілецький гурток та курси інструкторів-авіахімівців. Поза вузом робота проводилася також на ХПЗ та колишньому заводі ВЕК¹¹⁵. Наступного року до нього входило 1415 чоловік. Функціонувала ціла мережа гуртків: стрілецький, артилерійський, зв'язку, військово-інженерний, хімічний, по тактиці¹¹⁶. Того ж року у Харківському інгоспі осередок Тсоавіахіму охоплював 727 студентів¹¹⁷.

Добровільне товариство "Друзі дітей" мало в своїх лавах 3,8 тис. вузівців¹¹⁸. Ініціатива організацій цієї ліги в Харкові належала студентам медичного інституту. У 1924 р. вона була найбільшою у місті. Було прийнято шефство над найбільшою дитячою лікарнею, де перебували 300 пацієнтів. Роботу в ній проводило 50 студентів¹¹⁹.

Значне місце у повсякденному житті студентства займала культурно-масова робота. Культурний розвиток студентів відставав від їх спеціальних знань, таким чином утворювалися певні "ножиці" між освітою і культурністю з одного боку, і культурними потребами та їх задоволенням з другого.

Однією з найбільш поширених форм масової культроботи були студентські вечірки. Їх зміст часто був пов'язаний з виховно-побутовими питаннями (жива газета, світова газета з карикатурами, декламація, співи, оркестр, вистава та ін.). 19 грудня 1922 р. студентський комітет при Харківському будинку пролетстуду звернувся в ЦБ комуністичного студентства України дати дозвіл на святкування зустрічі Нового року. До 24 години та після намічалася інсценізація Нового року, духовий оркестр, декламація, українська та російська п'єси у революційному дусі, хор, камерне відділення, струнний оркестр¹²⁰. Водночас, в одному з вузівських видань відмічалася, що ці вечірки замінювалися звичайними танцями і слід серйозну увагу звернути на окремі вечори, що проводяться у вузах. У своїй більшості вони відзначалися політичною беззмістовністю¹²¹.

У Харківському окрузі досить часто спеціально для студентів проводилися музично-вокальні вечори з залученням найкращих творчих сил¹²².

29 квітня 1928 р. у Києві у Голосіїві відбулася загальноміська студентська майівка. У ній взяло участь 4–5 тис. студентів. Відбулися спортивні змагання, виступи міжвузівського хору, кобзарів, декламаторів тощо¹²³.

Центром культурно-масової роботи у вузах були клуби. У 1927 р. їх налічувалося 75, приймало участь у різного роду заходах цих клубів до 15 тис. студентів¹²⁴.

У 1921 р. одним з найбільш діяльних та відвідуваних в УСРР був клуб Харківського інституту сільського господарства та лісівництва. У ньому було зосереджено всю культурно-просвітницьку роботу, яка проводилася в наукових гуртках і клубних секціях любителів мистецтв¹²⁵.

У Харкові відкрився перший міжвузівський центральний клуб. До його складу було залучено до 12% всього студентства міста. Більше він вмістити не міг. В 1927/28 р. за вісім місяців клуб відвідало 130 тис. чоловік. Клуб розгорнув широку позаклубну роботу. У найбільших залах міста для студентства організовувалися лекції, концерти, колективне відвідування театрів, поширення пільгових квитків, участь в організації масових свят. Клуб мав ряд гуртків, що мали прикладний характер: фото, есперанто, стенографії. У них займалося понад 500 студентів. За 8 місяців у ньому відбулося 15 театральних вистав, 16 концертів, 12 лекцій, 102 кіносеанси тощо. Клубна бібліотека налічувала понад 2 тис. читачів. За 6 місяців було видано 75 тис. примірників книг¹²⁶.

У 1927 р. у Харківському окрузі діяло 10 студентських клубів (6 — в інститутах, 4 — в технікумах). В клубну роботу було залучено приблизно 12% загального складу студентства¹²⁷.

У київські клуби було втягнуто від 35 до 65% студентів відповідних вузів. У Дніпропетровську клубна робота була слабкішою¹²⁸.

Гірше вона була розгорнута на периферії. Так, на Полтавщині, де налічувалося 9 вузів з 1900 студентами, діяло всього два клуби, що обслуговували 450 осіб¹²⁹.

Окрім клубів в УСРР студентів обслуговувало 113 читалень і червоних кутків з періодичною літературою, шахами, шашками тощо. Одним з таких вузів був Харківський медичний інститут. "Клубу немає. Є три червоні кутки. У червоних кутках працюють три літературних і один шахово-шашковий гуртки. У цих кутках збираються студенти-письменники й влаштовують свої літературні вечори. Відвідування кутків щоденно складає на робфаці 70–80 чоловік, на основних факультетах — 150–200"¹³⁰.

Серед студентства Києва наприкінці 1920-х рр. діяло чимало літературних гуртків, наприклад, ім. М. Драгоманова. Їх члени вітали "Вальдшнепи" М. Хвильового, "Сонячну машину" В. Винниченка, інші "крамольні" твори. Вони організовували літературні вечори, на які запрошували неокласиків.

У Харківському окружному клубі близько 30 студентів різних вишів об'єднувалися у літературно-рецензентському гуртку. Щотижня вони опрацьовували різні книжки та журнали, що мали особливе значення для читацьких кіл. На диспутах були присутні 75–150 і більше чоловік. З січня 1929 р. при бібліотеці клубу силами гуртка видавався літературно-критичний бюлетень¹³¹.

Широко розгорнув діяльність літгурток при Харківському зооінституті. За чотири роки існування він перейшов від кутково-гурткової роботи до широкого гурткового плану і охоплював усе більше студентів. Заняття відбувалися щотижнево. На них члени гуртка розглядали питання нової літератури, критику, а також читали власні твори. Було проведено декілька поширених диспутів з новинок літератури за участю авторів цих творів¹³².

У Харківському інституті народного господарства у січні 1929 р. при переповненому залі відбулася літературна олімпіада, яка зацікавила студентів багатьох вузів міста. До складу журі увійшли П. Тичина, В. Сосюра, П. Панч. Поезія, оповідання та нариси, що їх зачитали автори, серйозно, по-діловому обговорювалися. Найкращі з них було вирішено опублікувати в різних українських журналах¹³³.

Літературні гуртки активно діяли і в провінційних вузах. Так, у 1927 р. було організовано гурток у Коростишівському педагогічному технікумі. За два роки існування він зміцнів кількісно і якісно, неабияк популяризував свою діяльність серед молоді міста. Проводилися свята на честь Т. Шевченка, М. Коцюбинського, І. Франка, літературні вечори.

На засіданнях літературного гуртка при Кам'янецькому ІНО заслуховувалися доповіді, читалися твори членів гуртка, проводилося їх обговорення.

Члени гуртка доклали чимало зусиль для популяризації нової літератури, складали списки і рецензії на нові твори і вивішували їх у бібліотеці та клубі¹³⁴.

Водночас, журнал "Студент революції" вимушений був визнати: "Наше студентство зовсім не знайоме з художньою літературою. Уривки з класиків, два-три перекладних романи, імена сучасних письменників, переплутані з іменами героїв їх творів — ось весь літературний багаж сучасного студентства. Крім цього, широко розповсюджений погляд на літературу, як на відірвану від життя прикрасу, забаву, предмет окремих спеціалістів. Перед нами відкривається сумна картина — літературне нецтво сучасного студентства. Ми можемо сказати, що студенти взагалі не мають літературних смаків, у строгому розумінні цього слова"¹³⁵.

У Харківському БПС №1, де мешкало близько 600 осіб, були організовані драматичний та хорово-музичні гуртки. В останніх керували студенти місцевого музичного інституту. У самому цьому вузі діяли гуртки по вивченню народної музики, творчості, проводилися лекції та концерти. При інституті були організовані музичні класи, в яких викладали студенти¹³⁶.

Заходи Наркомосвіти, спрямовані на те, щоб надати можливість студентам відвідувати театри і кіно на пільгових умовах (60% знижки з номінальних цін) дали у 1926 р. протягом короткого часу значний ефект. Щомісяця розповсюджувалося 20 тис. квитків до театру і кіно. З моменту організації художнього культурного обслуговування студенти отримали близько 100 тис. театральних квитків¹³⁷.

Театрально-художній відділ ОБПА Харкова у 1926 р. склав угоди з театрами: Держопери, Березіль, музкомедії. В опері студенти мали щодня 200 місць із 60% знижкою, в Березілі — 150 з такою ж знижкою, у музкомедії — 110 з 45% знижкою, у п'яти кінотеатрах міста — 260 місць з 50% знижкою¹³⁸.

Київська та Одеська округові бюро пролетстуду через свої ради професійних спілок постачали своїх студентів квитками у театр і кіно зі знижкою не менше 50%. Катеринославське окрбюро також надавало учням вузів квитки до всіх театрів міста вартістю не більше 40 коп. за квиток¹³⁹.

На Полтавщині знижка вартості квитків на 50% надала змогу кожен день відвідувати два державних кінотеатри 180–200 студентам¹⁴⁰.

Але в цілому культурні потреби студентства задовольнялися недостатньо. Не вистачало клубів або відповідної роботи в них. Гуртожитки були непристосовані для розгортання культурно-масової роботи. Як зазначалося на нараді вузівського активу Іванівського РКЛКСМУ Харкова: "Відсутність помешкань для утворення клубів не дає можливості вузів-

ським осередкам розгорнути культмасову роботу як серед комсомольців, так і серед всього студентства. Відсутність цієї роботи та погане матеріальне становище не задовольняють їх культурних потреб"¹⁴¹.

"Культурних розваг студенти майже зовсім не мали. У театрі бували раз на рік і то з приводу якогось свята, коли у вузі роздавали безкоштовні квитки. Одна розвага — кіно і то була потрібна відвага, бо витративши гроші на пільговий квиток у другій половині місяця можна було залишитися без сніданку," — констатував центральний орган ЦК ЛКСМУ у 1926 р.¹⁴².

Обстеження студентів Київського сільськогосподарського інституту у 1929 р. дали такі результати: 686 студентів відповіли, що в театрі за триместр бували 1–2 рази, в кіно — 3–4. Громадські лекції та клуби відвідувало 459 студентів по 2–3 рази на триместр. Але це характеризувало лише частину студентства. Були й такі, хто відповідав: "В кіно буваю, в театрі — ні", "В опері ще не був зроду, а в кіно буваю на чужі гроші"¹⁴³.

Наукові секції та гуртки організовувалися на основі добровільності та за ініціативою самих студентів. Вони ставили завданням розвивати інтерес серед вузівців, як до наукових питань взагалі, так і до спеціальних — за своїм фахом. У роботі секцій та гуртків брали участь не тільки студенти, але й викладачі, які вели науково-дослідницьку роботу. Їх зміст роботи складали періодичні доповіді, реферати, звіти учнів, що були на практиці, екскурсіях.

У 1923 р. у ХТІ діяло декілька таких наукових секцій та гуртків: 1) механічна й аеросекція, паровозна, борошномельна та з паротеплотехніки; 2) хімічна і гуртки по виробництву цукру та мінеральних речовин; 3) електросекція; 4) архітектурно-містодорожня¹⁴⁴ секція. Вся науково-навчальна робота серед студентів вузу об'єднувалася в науково-технічному клубі ХТІ. Секції, що працювали у ньому, ставили за мету поглиблення та розширення тих теоретичних знань, які студенти отримували під час проходження навчального плану та разом з тим розвиток самодіяльності серед них. У більшості випадків студентством створювалися музеї, бібліотеки на кожному факультеті інституту; організовувалися семінари, лекції, доповіді; влаштовувалися екскурсії, виставки. Одним з найважливіших досягнень стало створення будівельною секцією бюлетеня (до 1924 р. вийшло сім його номерів)¹⁴⁵.

У цей період значна наукова гурткова робота проводилася і у Харківському сільськогосподарському інституті. Працювали гуртки по вивченню садівництва та городництва, вирощуванню цукрового буряка, лісний, меліоративний. Останній, відкритий при інженерно-агрономічному факультеті, проявив себе досить активною роботою: в ньому майже кожного тижня відбувалися доповіді з різних цікавих питань¹⁴⁶.

Активно працювали студентські наукові гуртки і навіть товариства (їх було п'ять) у Києві. Приміром, санітарно-просвітницький гурток при науково-студентському товаристві Київського медичного інституту, що виник навесні 1923 р. У 1925 р. у ньому налічувалося близько 70 студентів. Гурток працював при окружному Будинку санітарної просвіти.

У внутрішній роботі члени гуртку вивчали на загальних зборах і спеціальному семінарі зміст та методи санпросвіт роботи, розробляли фабули сансудів для робітничого та селянського середовища та репетирували їх проведення. Значна частина роботи проводилася на підприємствах, у провінції та на селі під час канікул. Гурток обслуговував 37 підприємств, 15 клубів та 12 робітничих гуртожитків, у деяких проводилися лекції та бесіди (було проведено до 450), улаштовувалися санкутки (улаштовано 15), створювалися санітарно-гігієнічні гуртки (35), проводилися екскурсії до музею Будинку санітарної просвіти (50), сансуди (всього до 50 судів)¹⁴⁷.

Для покращення здоров'я та фізичного стану студентів, перевантажених розумовою працею, надзвичайного значення набувало заняття фізкультурою. Водночас, як і в будь-якому мілітаризованому тоталітарному або авторитарному суспільстві, фізична культура в СРСР розглядалась як важлива складова військової підготовки. Особлива увага зверталася на розвиток стрілецького спорту: у вузах діяла широка мережа стрілецьких гуртків, проводилися змагання з залученням значної кількості студентів.

Фізкультурна робота у вищих навчальних закладах спрямовувалася центральною комісією фізкультури при ЦБ пролетстуду. Першим її завданням було розв'язання питань щодо керівництва фізкультурними організаціями вузів, покращення їх матеріальної бази. Комісія також займалася упорядкуванням екскурсій спортивного характеру, організацією різних спортивних зустрічей, створенням вузівських стадіонів, поширенням фізкультури у побут студентства тощо¹⁴⁸.

Аналогічні комісії фізкультури були створені при Харківському, Київському, Дніпропетровському та Одеському пролетстуді. Широкого розповсюдження набуло зайняття фізкультурою серед харківських студентів. Близько 10% з них було втягнуто у різні види фізичної культури¹⁴⁹.

При міжвузівській комісії фізкультури були організовані секції: футбольна, гандбольна та з легкої атлетики. Лише у січні-квітні 1927 р. у місті відбулися: міжвузівські змагання з волейболу за участю 19 команд; зустрічі з вузівськими Московськими командами у Харкові та Москві; міжвузівські міські стрілецькі змагання; шаховий турнір; лижні перегони¹⁵⁰.

Активно проводилася фізкультурна робота в окремих вузах міста та студентських гуртожитках. Як писав "Студент революції" в 1925 р. в БПС № 1 "зайняття по фізкультурі пішли останнім часом повним ходом. Наявність гарного спеціально відведеного приміщення, активність самих

студентів допомогли цьому". У фізкультурному гуртку при гуртожитку налічувалося до 180 чоловік. Краще ніж у інших місцях до фізкультурної роботи були залучені дівчата. Вони склали майже половину загального числа членів гуртка¹⁵¹. Фізкультурний студентський клуб при БПС № 1 мав декілька команд з ігрових видів спорту, які досить вдало виступали на загальноміських змаганнях: з волейболу — по класу А, гандболу і футболу — по класу Б. Восени 1926 р. команда клубу зайняла четверте місце на міських змаганнях¹⁵².

Чи не найкраще серед харківських вузів фізкультурна робота проводилася у ХТІ. Сектор фізкультури у цьому інституті було організовано ще у 1922 р. Спочатку робота проводилася з чоловічою групою в 20 студентів. А до січня 1926 р. до фізкультурної роботи було залучено вже 207 вузівців (серед яких 16 дівчат). Команда ХТІ перемогла на першій окружній вузівській спартакіаді¹⁵³.

Велику зацікавленість у занятті фізичною культурою виявили київські студенти. Це виявилось спочатку у стихійному зростанні осередків фізкультури при вузах міста. Після створення комісії фізкультури при окрбюро пролетстуду вони набули організаційного оформлення. Спочатку фізкультурні осередки існували у вузах і нараховували близько 550 чоловік. Восени 1925 р. вони діяли вже в 20 вищих навчальних закладах і об'єднували близько 1000 студентів. У жовтні того ж року було проведено міжвузівські змагання з легкої атлетики та ігрових видів спорту. В них брали участь 272 студенти з 13 вузів. Тоді ж було обрано шахову секцію комісії фізкультури, яка керувала роботою 14 шахових гуртків з 650 членами¹⁵⁴.

Про популярність занять фізичною культурою серед київського студентства свідчать зокрема результати анкетування студентів КСП. Серед відповістих на анкету 230 учнів інституту відзначили, що запроваджують у свій побут спорт. Особливою повагою він користувався у студентів, що жили у Голосіїві¹⁵⁵.

Повсякденне життя учнів вищих шкіл перетворилося у постійну боротьбу за виживання. Щоб заробити на шматок хліба більшість студентів була вимушена багато працювати. Це негативно впливало на їх навчання та стан здоров'я.

Таке тяжке становище породжувало у студентському середовищі настрої зневіри і апатії, а іноді й ворожості до існуючого режиму.

Більшовицьке керівництво намагалось використати важке матеріально-побутове становище студентства для досягнення власних цілей. Проголосивши за основу класовий принцип, правлячий режим перетворив розподіл матеріальної допомоги студентам у важливий важіль у проведенні політики пролетаризації вищої школи, підготовці у вузах слухняної, відданої йому інтелігенції.

За політичними настроями, ставленням до більшовицького режиму, різних партій і течій студентство УСРР на початку 20-х років являло собою дуже строкату картину. Як писала комсомольська преса в 1923 р., "скрізь на старших курсах усіх вузів серед учнів є елементи, які... ворожі до радянської влади. Кількість прихильників... буржуазної влади серед них досить значна"¹⁵⁶. Внаслідок чисток, проведених у студентському середовищі, та притоку до вузів досить значної кількості комуністів і комсомольців ситуація почала змінюватися. За підтримки адміністрації комуністичне студентство опанувало в навчальних закладах ключові позиції у студентських організаціях: студкомах, касах взаємодопомоги та ін. Опозиційно налаштовані студенти були виключені з вузів або відійшли від активної участі у громадському житті. Так більшовицьке студентство опанувало вищою школою.

Учні вузів УСРР зробили вагомий внесок у розвиток української культури в 1920-ті рр., процес українізації. Вони проводили широку культурно-масову роботу не тільки у своєму середовищі, але й серед інших верств населення республіки. Студентство стало однією з рушійних сил процесу українізації. Вузівці принесли українську мову в учбові аудиторії та студентські гуртожитки. Вони підтримували М. Хвильового, М. Куліша, неокласиків у їх пошуку свого шляху для новітньої української літератури. Саме ці національно свідомі студенти стали жертвою хвилі репресивних заходів, що прокотилася республікою наприкінці 1920-х рр.

2. Конструювання пролетарської ідентичності

Зміни, що відбувалися в Україні протягом трьох років національно-визвольних змагань, були хоч і короткотерміновими, але масштабними. На студентських лавах залишилися незначна кількість молоді. Наприклад, у Києві у 1920 р., замість 18-20 тисяч студентів, що значилися у списках, можна було знайти лише 4-5 тисяч¹⁵⁷. Студентство не було монолітним як у соціальному, так і у політичному відношеннях, далеко не однотипними були і стратегії поведінки окремих груп студентів тих років — співучасників, свідків і невірних заручників великих драм.

Кожен студент 1920-х рр. мав свій шлях до вищої школи, свою біографічну стратегію, свої життєві плани і мрії. Багато із них потім увійшли до нової радянської еліти. Тому зрозуміти психологію і спосіб життя студентів тих років означає суттєво наблизитися до розуміння ментальних особливостей радянської епохи.

Документи дозволяють на конкретних прикладах окреслити основні контури "доріг і роздоріж" молодих людей, яким випало навчатися в